

DUPKA GYÖRGY

MÉG EGYSZER A LÁGERKÖLTÉSZETRŐL¹

AZT ÍRTÁK...

*Azt írták a donbászi vidékről,
Véresen ment le a nap az égről,
De sok vér folyt az idegen földre,
De sok bányász aludt el örökre.*

*Azt írta egy kislány levelébe,
Él-e még a régi szeretője?
Él-e még vagy gondol-e még rája
Valahol ott a nagy Oroszországba.*

*Válasz jött a kislány levelére,
Hogy öltözzön a szíve feketébe.
Szeretője hűségesen várja
Odafenn a fényes mennyországba.*

1947. Szerzője: ismeretlen

Több mint negyedszázada kezdem el gyűjteni és kiadni a II. világháborús hadifogoly- és munkatáborok akkor még a tabukategóriába sorolt „oral history”-jellegű emléanyagát, a szóbeli visszaemlékezéseket, az úgynevezett „fejben írt lágerverseket”², amelyeket ma már a magyar folklorisztikában a szakirodalom³ lágerefolklórként és a hagyományos magyar népköltészet szerves részeként, illetve modern folklórként tart nyilván. Névtelen, illetve egyes esetekben nevesített szerzői azok köréből kerültek ki, akik magyar katonaként orosz fogságba estek, akiket internált civilként „háromnapos munkára” vagy politikai elítéltként, munkaszázadba hurcolták a GUPVI és a Gulag szögesdrótja mögé kényszerítettek.

A gyűjtemény első, 1992-es kiadásából befolyó összeget a Szolyvai Em-lékpark építésére ajánlottam fel. A második kiadásra 1996-ban került sor, amelyhez felkérésemre S. Benedek András nemrég elhunyt irodalomtörté-nész írt előszót. Idézek belőle: „Évtizedekig a legnagyobb bűnük közé tarto-zott Kárpátalján a magyarság 1944-es tömeges elhurcolásának felemlegeté-se. Egyetemre, főiskolára csak az az árva fiatal juthatott, aki lehetőleg nem magyarnak vallotta magát, s legfőképpen a német fasiszták áldozatának tűn-tette fel édesapját az akkoriban még patikamérlegen mért önéletrajzban.

Az emberek, az özvegyek és árvák, a barátaitak a légerek jeltelen teme-tőiben hagyó hazatértek azonban nem felejthetnek. Épp az illegalitás miatt vált mindez sajátos folklórrá. A szájról szájra, kéziratról kéziratra terjedő emlékezések, az ott átélt szörnyűségek „irodalmi” lenyomata először több mint két évvel ezelőtt látott napvilágot, a független kárpátaljai magyar könyvkiadás első produktumaként.

Nem az irodalmi érték az elsőrendű tehát ebben a gyűjteményben, amely inkább drámai dokumentum, mint antológia. Napjaink drámai eseményei azonban arra figyelmeztetnek, hogy csak a hiteles, megszenvedett tanúság válhat tanulsággá.”⁴

Az ismert lágerekkrónikások, a lágerverseket hazahozó túlélők közül a szovjet birodalom összeomlását sajnos kevesen érték meg. Az általunk köz-readott lágerversekre a szakma mégis felfigyelt. Köztük Küllös Imola, Vas-vári Zoltán és Tarczai Béla és más elismert folklórkutatók, akik ezeket az alkotásokat a II. világháborús hadifogság és a sztálini légerek sajátos folk-lórjaként értékelték. *Áldozatok*⁵ címmel kárpát-medencei szintű gyűjteményt adtak ki, amelybe a mi gyűjtésünk-ből (a fogoly- és munkatáborok prózai és verses emléanyagából) többet is átvettek. Ezek a ránk maradt közkölté-szeti alkotások, szóbeli vagy írott visszaemlékezések közelmúltunk tragi-kus kordokumentumai, amelyek beláthatatlan érzelmi oldalról világítják meg a haláltáborok embervilágának egyéni és közösségi tragédiáit. A tábo-rokban keletkezett fogolyköltészet esztétikai szempontból nem mérhető Radnóti Miklós kockás füzetében fennmaradt költeményeihez, vagy Pi-linszky János lágereköltészetéhez, sem a klasszikus népköltészet értékeihez. Osztom Tarczai Béla álláspontját, miszerint ezek az alkotások azért „fonto-sak, mert hűen tükrözik sok ezer fogoly akkori lelkiállapotát, érzésvilágát... Akik a fogságban verseket, dalokat írtak, nem voltak költők, még csak gya-korlott versfaragók sem (néhány kivételtől eltekintve). Őket a körülmények tették költővé, mondhatni: alkalmi költővé, mert legtöbbjük azóta se vett

tollat a kezébe. A lágereköltészet gyökere az a rendkívül gazdag népköltészet, népzenei hagyomány, amelyet minden táborlakó tudata mélyén ismert és amelyre támaszkodott.”⁶

A következőkben az Istenhez fohászoló szabadságvágy, az éltető szerelem, szeretet motívumait mutatom be néhány példán keresztül.

A túlélőktől tudjuk, hogy a szovjet fogolytáborokban elsősorban elővigyázatosság miatt, illetve papír és írószer híján fejben készült a vers, a lágereima, a lágereballada és más fogolyvers, hírvers. Balogh Sándor, a szernyei kántortanító és rímfaragó, akit nyolc évre ítélték, szintén fejben írta rigmusait, a *Kemény, konok ember* című költeményében olvassuk: „*Gondolatban írok, / Az őt idelásson?!... / Emlékezetemben / Tartom az írásom.*”⁷

Karig Sára József Attila-díjas költő és műfordító⁸ 1947–1953 között politikai fogoly volt, főleg Vorkután raboskodott, egyik versében a „fejben írás” tényét erősíti meg: „*A költő itt a hóba ír, / mert nincs papír: / A jég hátán senki sem él, / kemény a tél. / S a lét csak tárgyi tévedés: / az érv kevés. // Ha él, ha vall, ha néha sír; / a hóba ír; / hogy itt is költő- és magyar - / és jót akar, / hogy itt is hinni, írni mer, / hogy írni kell.* (Karig Sára: *Sarkövezet, versek, 1995.*)

Az ungvári Fedák László, aki a hírhedt kolimai aranybányában sínylődött, közel 30 verset írt fejben, tőle jegyeztem le az 1946–1953-ban született „*Kolimai magyar lágerversek*”-et, amelyből egy ciklust a *Kortárs* 1989/7. számában is megjelentettem. Ezek közül ismertté vált „*A kolimai magyar rabok hitvallása*”: „*Nem félünk a szenvedéstől, / nem félünk a kínzástól / Nem félünk a börtönöktől, / Nem félünk a haláltól, // Attól félünk, hogy rabságba / Éljük le életünket, / Hogy szép hazánk, Magyarország / Rákosi-nak rabja lesz. // Adjál nekünk jó istenünk, / Annyi erőt, kitartást, / Hogy hazánkat, nemzetünket / tegyük újból szabaddá.*”⁹ (1950.)

A lágerversek keletkezéséről Örkény István, a *Lágerek népe* című művében tesz említést: „...*Sok költőt szült a hadifogság: sajnós, túlnyomórészt rosszakat. De a gyémánt is a saját porával csiszolódik: talán egymáson gyalulják meg a tükörlapjukat ők is, a költők. (...) Dalfoszlányok születtek, nem dalkoszorúk, alkalmi versek és színdarabok íródtak, de nem születtek remekművek... Nem kultúra ez, de szándék és igény. Erős szándék és egyre növekvő igény: íme, a két gyümölcs, amit a hadifogság termett.*”¹⁰

A fogolyversek általában a lágereélet mindennapi valóságáról, az éhezésről, betegségről, halálról, hidegről, az otthonról, a honvágyról, a hazatérésről szólnak. De témaként jelennek meg a családi ünnepek, a szent karácsony,

a szeretet ünnepe is: „*Szent karácsony estje most reánk köszöntött, / Itt ünnepeljük meg a szögesdrót között. (...) Szomorú otthon is a karácsony napja, / Nem ül az asztalnál a jó édesapa. / Nincsen otthon a férj, a sok drága testvér, / Pusztító halálba sodort el a szél. / Nincs, aki megkezdjé az esti imát, / Ünnepi asztalhoz ültesse családját. // Ez a mi életünk legsötétebb napja, / Bús szívvel gondolunk a meleg otthonra. / Szemünk könnybe lábad a karácsony szóra, / Vajon nehéz sorsunk mikor fordul jóra? / Pusztít a tífusz itt, arat a döghalál, / Sok jó magyar testvér haza nem jut el már. / Kiviszi szürke ló éjjel a temetőbe, / Jeltelen, dermesztő, jeges sírgödörbe...*”¹¹ (Holozsi Károly: *Fogolykarácsony* Szolyván. Szolyva, 1944 karácsonya).

A fogolytáborban a szilveszter is szívbemarkoló ünnep, hazavágyó emlékezés és reménykedés: „*Fogoly szilvesztere milyen is lehetne, / Korpa a kenyere, répa a levese. / Patakokban folyik millióknak vére, / Itt arat a halál kényére–kedvére. / Édesanyák jaja, özvegyek sóhaja, / Árvák tenger-könnye hozzád kiált, Uram, / Fel a magas égbe. / Irgalmaz nekünk e siralom völgyében, / Szánd meg árva néped, bocsásd meg bűneink, / Töröld le arcunkról a bánat könnyeit.*”¹² (*A fogoly szilvesztere*, Szolyva, 1944. december 31. Szerzője ismeretlen.)

A hitéletet, a vallásgyakorlást a foglyok között raboskodó lelkészek titokban biztosították, aki kidőlt, annak tanítványa tartotta az emberekben az istenhitet és a szabadsághitét. Kárpátalján 139 görög katolikus, több mint 20 református és római katolikus pap volt elítélve, elmondásaik szerint a lágerbeli foglyok, még a korábbi ateisták is „a hit és a vallás vigasztaló erejét igényelték”.

1944. november 18–20. között a szovjetek Kárpátaljáról „háromnap munkára” hurcolták el a 18–50 éves férfiakat. Az emberek útközben, a vagonban egyházi énekeket és az emlékezet mélyebb rétegeiből előkerült könyörgéseket énekeltek. Ezek közül szájhagyományként a legelterjedtebb könyörgés az ismeretlen kárpátaljai szerzőtől származó *Ezer fogoly imája 1944-ben* címmel vált ismertté, első szakaszából idézek:

„*Ezer fogoly küldi imáját az égbe, / Hallgasd meg hát, Uram, kérésünket végre. / Könyörögve kérünk, segíts haza minket, / Bűneiben szenvedő fogoly népeidet. / Mi Atyánk, Úr Isten, ki fenn vagy az égbe, / hallgasd meg hát sok-sok kérésünket végre.*”¹³

Ez a lágerima táborról táborra járt, csoportosan és egyenként is, hangosan vagy lelkük bensejében mormolták a lágerima 35 sorát, amely magába foglalta a rabba tett emberi sorsokat, érzéseket (a megalázottságot, a honvágyat, a kétségbeesést, az Istenbe vetett hitet, az éhség miatti gyötrelmet, az otthon mar-

adottak iránt érzett gyöngéd szeretetet és az éltető szerelmet stb.). Ehhez a lágérimához nagyon hasonló tartalmú más versek, verses levelek tucatjai születtek. A túlélőknek köszönhető, hogy hazahozták, mert magukénak érezték és a továbbiakban szabadon variálták az anonimé vált közös dalokat, verseket.

Ezeknek a lágerekben megfogalmazott könyörgéseknek a központi alanyai elsősorban az „*egek Ura*”, az „*Úr Isten*”, a „*kegyes Isten*”, „*én Istenem*”, *Jézus, akihez a rabok szabadulásukért fohászkodtak, hogy segítse őket haza*, „*áldást kérnek*” az otthon hagyottakra. Mert várja őket a családi kör: a kedves szülő, a „*jó Apa*” és a „*drága jó Anya*”, „*Édesanyák jaja*”, a „*könnyező édesanya*”, a *kedves testvér*; a „*szerető család*”, „*otthon lévő szeretteim*”, „*édes, drága lelkem*”, a „*hitves*”, az „*otthon maradt kedves*”, az „*árván maradt édes hitestárs*”, a „*jó feleség*”, az „*özvegyek sóhaja*”, a *gyerekekről gondoskodó „hű asszony*”, a „*kedves gyerek*”, az „*árván maradt gyermekek*.”

A versírók „*cselfogdába jutott*”, „*bűnben szenvedő foglyoknak*”, „*tarisznyság gyász magyaroknak*” mondják magukat, akiket a „*gonosz szellem keze elhurcolt*” a fogolytáborba. Itt minden egyes szálférfi „*rab madár*”-ként jelenik meg, „*Ki kalitkájában szabadulásra vár.*” A sok-sok szenvedéstől „*arat a hálál kényére-kedvére*” és „*Soknak fakeresztjét messze-messzétávol, / Idegen országban verdesi a zápor*”¹⁴. Az elcsüggedők legyengülnek, sorra elhullnak, aki lélekben és isteni hitben is erős, és akinek a lelki mankója a család, a hitves, az a borzalmakat túléli.

Lágérimákban így biztatják, vigasztalják egymást és önmagukat: „*Imádkozzál az Istenhez: / ez egyszer még megsegítsen...*”. Egy másik versben közösségi felszólítást találunk: „*Bajtársak, ne essünk kétségbe, / összekulcsolt kézzel tekintsünk az égre, / küldje el nekünk is a várt szabadulást.*”

A lágervers-krónikások nyíltan megnevezik az elvesztésükért felelős „*gonosz szellemet*” is és átkot szórnak a fejére: „*Sztálin Jóska, te vad hóhér, / megfordulhatsz sírodban, / átok veri porcikádat, / nem pihenhetsz nyugodtan. // Álnok szavad, hazug szavad, / de sok népet ámított, / meg-szenvedték hatalmadat az ártatlan magyarok.*”¹⁵ (Lágerballada, szerzője ismeretlen, Szolyva, 1944.)

„*És bűnöm volt még szókimondó igazságos érzetem, / A „háromnapos munka” érthetetlen, nagyon fájó végzete. / Számon mertem kérni sok ezer testvérem s apám halálát, / Bírálni az istenített Sztálin embertelen hibáját.*”¹⁶ (Vadnay András: *Verses levél kislányaimnak*. 1950.)

„*Te vagy, te vagy, Sztálin Jóska, / A gaz postarabló, / Véreskezű tömeggyilkos, Hóhér, gyújtogató. (...)*

Ott lógsz majd a Vörös téren, / Tested a szél himbálja, / Nem lesz ember a földtekén, / Aki téged sajnálna."¹⁷ (Fedák László: *Sztálin arcképe* (Részlet), *Kolima*, 1952.)

A lágerben meghalt Holozsi Károly benei gimnazista *Felajánlom neked* című láger-himnuszában (amelynek a szövegét egy rabtársának diktálta le, aki hazatérve a lágerből megzenésítette azt) a szenvedőkért tesz lelkiadományt: „*Felajánlom neked Jézusom az én szívem, / Gyámolítsd, őrizd meg reményem és hitem! / Tárd ki a szívedet, áraszd ránk malasztodat, / Oszlasd szét felettünk Isteniünk haragodat! / Pusztul a kincs, pusztul az élet, / Örökké él a tiszta lélek. / Legyen ezért lelkünk / A legdrágább, mely minden kinccsel felér.*”¹⁸

Ma az el nem csüggedő rabok dalának tartott verset a kárpátaljai katolikus templomokban himnuszként éneklük.

Több lágerballada foglalkozik a közösségi és egyéni tragédiákkal. Fedák László Nagy Jóska halálát balladában éneklük meg: „*Sír az erdő, zúg a tajga, / Haldoklik egy rab magyar, / Sebe vérzik, arca sápadt, / Nem megy többé már haza // (...) Itt alussza álmát / A vad Kolimán.*”¹⁹

Elterjedté váltak a lágeréletéről szóló hírversek is:

„*Egy szép szerda reggel, mikor felébredtünk, / Dobszó útján az iskolába igyekeztünk, / hogy egy kapitánynak beszédét meghalljuk, / Így történt, hogy mink cselfogdába jutottunk. // Átkozott nemzetség, mit tettél hazánkkal, / Sok-sok magyar népet juttattál rabláncra, / Sok-sok anya szívét darabokra szaggatád, / Mikor karjaikból minket kiszakítottál...*”²⁰ (Egy szép szerda reggel... 1944. Szerzője ismeretlen)

A már fentebb említett imákon, fohászokon, könyörgéseken kívül gyűjteményünkben a lírai népdalok bizonyos műfajait is megtalálhatjuk: pl. kesergők, siratók, illetve a lágerben elvesztett szerető siratója: „*Azt írták a donbászi vidékről, / Véresen ment le a nap az égről, / De sok vér folyt az idegen földre, / De sok bányász aludt el örökre. // Azt írta egy kislány levelébe, / Él-e még a régi szeretője? / Él-e még vagy gondol-e még rája / Valahol ott a nagy Oroszországba. // Válasz jött a kislány levelére, / Hogy öltözzön a szíve feketébe. / Szeretője hűségesen várja / Odafenn a fényes mennyországba.*”²¹ (Azt írták... 1947, szerzője ismeretlen).

Egy másik változatban a lágerben halt fiú üzenete édesanyjának:

„*Isten veled szülőföldem, / Ahol én születtem, / Szüleimtől testvéreimtől // Nagyon távol estem. // Nem zúgnak itt a harangok, / Templomba sem járnak, / Szegény fogoly azt sem tudja, / Mikor van vasárnap. // Megássák a*

fogoly sírját / A szolyvai völgybe, / Környes–körül ráhajlik / A fenyves erdő zöldje. // Csak egy anya, édesanya / Sírdogál magában, / Mert meghalt a kedves fia / A fogolytáborban. // Jó pajtásaim titeket is / Áldjon meg az Isten, / Keressétek fel a sírom / A szolyvai völgyben. // Írjátok meg az anyámnak, / Ha tudtok felőlem, / Hogy a fiát már ne várja. / Éhség eltemette. // Fogolyima, fogolyének / A búcsúztatója, / Vérrel hímzett hótakaró / Lesz a takarója.”²² (Fogolyének. 1947. Szerzője ismeretlen. Egyik rabtársától lejegyezte a kisbégányi születésű Komári András volt fogoly, Makijevka, donyeycki terület.)

A lágerköltészetnek is témája az örök szerelem, amely burkoltan vagy nyíltan több lágerversben bukkan fel.

Az otthon maradt kedveshez címzett „életben maradok vagy nem maradok” motívum szólal meg több verses levélben is: *„Édes, drága lelkem / Sajnálhatsz te engem – hiába, / Talán haza megyek majd / Nemsokára. // Vagy nem megyek innen haza, / S nem csókolom pici piros szádat, / Felejtsd el a velem töltött / Holdvilágos nyári éjszakákat. // Felejtsd el az ölelésem, / Csókjaimat, ajkam mosolygását, / Hisz valahol Orsa alatt / Közös sírom nekem is megásásák.”²³ (Gaál Sándor: *Hó szállong Orsa felett*. Orsa, 1945 decembere).*

A vers szerzője kisdobronyi, verses levelében megjövendölte saját halálát: az éh- és fagyhalál áldozata lett. A lágerből barátja, Úr Sándor hozta haza a verset és átadta gyászoló özvegyének, aki eljutatta címemre.

Azonban több lágerversben, illetve vereses levélben az erőt adó családi háttér, a hitves iránt érzett hatalmas szeretet és szerelem gyógyír a szenvedő rab lelkének, hogy átvészelve a rabságot, hogy a halálsejtelmét a szabadságvágy uralja, hogy a halál küszöbén is az élethez görcsösen ragaszkodik. Számukra ezek az érzések táplálták a túlélés reményét. Az egyik uráli aranybányában robotoló kígyósi, Tar Géza mindennapi fájdalmát leküzdve, a képzelet szárnyán jár haza erőgyűjtésre: *„Elszállok én is úgyis lélekben hozzátok, / Bármily nagy is e hegy, tetején áthágok...! / Lélek előtt nincs gát, sem erős hatalom: / Ölelem asszonyom, drága pici lányom.”²⁴ (Tar Géza: *Sötét nagy hegy*. Aranybánya, 1954. május 2.)*

Ugyanezzel a versmotívummal találkozhatunk Szamos Ede rab Tambovban, 1946 októberében fogalmazott lágerversében): *„Átrepülnék a drótkerítés felett, / Álmodni egy szebb életről Veled. / Megálmodtam: nem lesz drótkerítés, / Álommá szépül majd minden szenvedés.”²⁵ (Álom)*

A fentebbihez hasonló családi szeretet utáni vágy kifejezője Rózsa Ferenc verse, melynek utolsó néhány sorát idézem: *„Álmaimban mindig ott-*

hon járok, mint az árnyék, csendesen, / Körüljárom a kedves szobákat, s könnyes szemmel álmotok lesem. / Rácsókolom hálám csókját kezetekre, s aztán búcsúszom, / Csak könnyem marad a párnákon és szívemben a néma fájdalom. / Reggelenként, ha felébredtek s találtok a párnán könnyeket, / Gondoljátok azt, hogy otthon jártam, s imádkoztam értetek."²⁶

A 25 évre elítélt benei Horváth Simon a parasztember tömör bölcsességével fogalmazza meg Herszonban, 1954-ben írt verses levelében a rab fohászát: „*Mint virrasztó a hajnalhasadásra, / Úgy vágyok, várok a szabadsulásra.*”²⁷ Az ő és sok ezer kárpátaljai fogoly esetében ez csak az 1955-ben megadott amnesztia után következett be.

A lágerkultúra szerves részét képezik a fogságba esett, letartóztatott, elítélt hivatásos írók, költők, művészek és más tehetségek munkái is. A már említett Örkény Istvánon és Karig Sárán kívül Lengyel József, Jobbágy Károly és mások is hozzájárultak előszóval, írással fogolytársaik testi-lelki egyensúlyának fenntartásához. Ezekben a lágerekben más nemzetek írói is szolidárisak voltak velük. A legkiválóbbak közül említeném a magyar Rózsás Jánossal együtt raboskodó orosz Alekszandr Szolzsenyicint, az ungvári Mészáros Sándorné pedig együtt raboskodott Karig Sárával és hatására kezdett el foglalkozni lágernapló írással.²⁸

A személyesen átélt fogolyélet emlékeit sokan utólag, már itthoni környezetben, írásos visszaemlékezésekben foglalták össze. Ennek már ma jelentős irodalma van Kárpátalján is.

Végezetül még egy példát említenék. Magyar származású szovjet katonaként nem volt hajlandó harcolni magyar testvérei ellen a fancesikai Bucsellá József. Regénybe illő kalandos út és mérhetetlen szenvedés várt rá: mivel Budapest ostroma idején csatlakozott a felkelőkhöz, a szovjet katonai törvényszék halálra ítélte.²⁹ Hihetetlen, de a kivégzését túlélte, a koponyacsontba fúródott golyót kioperálták, majd felgyógyulása után 35 évre ítélték, a Mordvin ASZSZK 7. sz. lágerében is megfordult, majd örökös száműzetésre vitték Szibériába, az ezredforduló után tért haza. Mint emlékiratában írja: „*A kommunisták elrabolták életem ötven évét, mert magyar voltam, s mert nem akartam 1956-ban fegyvert fogni a fajtám ellen.*”³⁰

Amikor megkérdeztem, hogy mi adott számára erőt, amivel végül túlélte a lágeret, majd a kényszerszáműzetés szörnyűségeit, ezt válaszolta: az éltető szerelem, a szeretet és a szabadságvágy. Naplójában is leírja, hogy az egyik kazahsztáni lágerben összehozta a sors egy német asszonnyal, akit szintén politikai okokból hurcoltak el és ítélték sokévi szabadságvesztésre.

„Őt is, engem is csak fasisztáknak neveztek az örök. Ez az asszony lett a feleségem, akivel, megoszthattam a rabság, a számkivetettség keserű kenyerét.” Ebből a lágerszerelemből egy lánygyermekük született, a száműzetésben feleségét elvesztette, de szerelmük virágával, lányával hazatért és szabadságvágya is beteljesült. Bucsellá József sorsa egy beteljesült szerelemélmény és szabadságérzés lélekerősítő története, jövőbe mutató példakép számunkra a kárpátaljai kisebbségi létben is.

JEGYZETEK

¹A 2012. október 5-én Székesfehérvárott, a „Szerelem – sötét verem (?)” A határon túli magyar irodalom napjai című konferencián elhangzott előadás rövidített változata.

²Lásd: az ungvári Intermix Kiadó gondozásában több e témával foglalkozó gyűjteményes kötetem is napvilágot látott: *Istenhez fohászokodva*. Verses levelek, imák, a sztálini légerekből (1944-1957). 1992; Utószó. – In: Istenhez fohászokodva... Szolyva. Verses levelek, imák a sztálini légerekből, 1944–1957. Ugyanaz bővített kiadásban: Ungvár-Budapest, Intermix Kft., 1992., 67-73. p. Továbbá lásd az alábbi cikkeket, közleményeket: Lágerversek 1944-ből. – In: Évgyűriúk '90. Ungvár, Kárpáti Kiadó, 1991., Levelek a szolyvai légerből. Fedák László *A kolimai magyarok hitvallása* c. verse. Megjelent: *Hadifogoly Híradó* 1999, 2. sz. 6. o. – In: A 20. Századi magánlevelek nyelvi világa. Válogatás a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma anyanyelvi pályázataiból. Szerk.: Balázs Géza és Grétsy László. Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Budapest, 2003. 30-44.p. Forgón Pál: *Ott voltam, ahol a legszebb virágok nyílnak. Egy kárpátaljai református lelkész a Gulágokon*. Kálvín János Kiadó, Budapest, 1992., Nagy László: *Deportálásom - fogságom története*. Szabolcs-Szatmári Szemle, 1989. 4. 378-389., 1992., Mandrik Erzsébet: *A pokol bugyraiban*. Intermix Kiadó, Budapest-Ungvár, é.n.

Megjegyzés: a 25., 29., 30. és 33. sz. (Fedák Lászlótól lejegyzett lágerversek szerzőjük megnevezése nélkül a következő kiadványokban jelentek meg: Sente Zoltán: *Magyarok a szovjet légerekben (visszaemlékezés)*. Küzdőtér. A JATE Galiba Kőr Társadalomtudományi kiadványa. 1988. 2. sz. 45., 106. o.; Kolimai magyar lágerversek, 1946–1953. Kortárs. 1989. 7. sz. 117. o. Dupka György gyűjtése. http://www.otka.hu/index.php?akt_menu=1191

³ Küllös Imola: A II. világháborús hadifogság és a sztálini légerek folklórja.

⁴ Istenhez fohászokodva. Verses levelek, imák, a sztálini légerekből (1944-1957)...

⁵ Áldozatok. A második világháborús hadifogolytáborok és a sztálini légerek folklórából. Összeállítók: Küllös Imola – Vasvári Zoltán. Folklórsorozat, L'Harmattan kft., Budapest, 2006.

⁶ Tarczai Béla: Szellemi élet a fogolytáborokban (355. p.). – In: http://epa.oszk.hu/02000/02030/00033/pdf/HOM_Evkonyv_40_347-359.pdf

⁷ Balogh Sándor: Kemény, konok ember... – In: Istenhez fohászokodva...47.p.

⁸ Új magyar irodalmi lexikon. H-Ő. Főszerkesztő: Péter László. Második, javított, bővített kiadás. Akadémiai Kiadó, 2000, 1049. p.

⁹ Istenhez fohászokodva... Verses levelek, imák, a sztálini légerekből (1944-1957). Összeállította, a jegyzeteket, az utószót és a kronológiát írta: Dupka György. Ungvár–Budapest, Intermix Kft., 1992; 44-45. p. A továbbiakban: Istenhez fohászokodva...

¹⁰ Vö. Örkény leírásával arról, hogy mit kértek a hadifoglyok egy „kívánsághangversenyen” egy kaukázusi táborban. Örkény István: *Lágerek népe*, Bp. 1981, 127. p.

- ¹¹ Istenhez fohászkodva..., 14. p.
¹² Istenhez fohászkodva..., 16. p.
¹³ Istenhez fohászkodva..., 12. p.
¹⁴ Istenhez fohászkodva..., 17. p.
¹⁵ Istenhez fohászkodva..., 11. p.
¹⁶ Istenhez fohászkodva..., 46. p.
¹⁷ Istenhez fohászkodva..., 50. p.
¹⁸ Istenhez fohászkodva..., 21. p.
¹⁹ Istenhez fohászkodva..., 52-53. p.
²⁰ Istenhez fohászkodva..., 11. p.
²¹ Istenhez fohászkodva..., 27. p.
²² Istenhez fohászkodva..., 27-28. p.
²³ Istenhez fohászkodva..., 21-22. p.
²⁴ Istenhez fohászkodva..., 55. p.
²⁵ Tarczai Béla: Szellemi élet a fogolytáborokban (356. p.). – In: http://epa.oszk.hu/02000/02030/00033/pdf/HOM_Evkonyv_40_347-359.pdf
²⁶ Tarczai Béla: Szellemi élet a fogolytáborokban (355. p.). – In: http://epa.oszk.hu/02000/02030/00033/pdf/HOM_Evkonyv_40_347-359.pdf
²⁷ Horváth Simon: Sötét ég alatt. Lágerversek, vereses levelek. Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 2004. 118.
²⁸ Mészáros Sándorné. Elrabolt éveim a Gulágon. Emlékirat. Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 2000, 59. p.
²⁹ Dupka György: '56 és Kárpátalja. Hatásvizsgálat hivatalos iratok, vallomások tükrében. Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 2006. 66-70.p.
³⁰ Bucsellá József: Sorsok megírva. Életem elrabolt ötven éve. –In: Igazi Kárpáti Igazi Szó, 2006. július 6., július 20.

